

Gryllus Dániel – életútinterjú

Készítette: Jávorszky Béla Szilárd

A beszélgetés helyszíne és időpontja: Budapest, 2020. október 15.

Szerkesztett, tömörített, kiegészített, lábjegyzetelt változat.

Jávorszky Béla Szilárd:

A Gryllusokról mit kell tudni? Örmény eredetű család, nem?

Gryllus Dániel:

A külső jegyek alapján sokan feltételezik ezt, meg nekem is szimpatikusak az örmények, de nem tudok ilyen gyökerekről. Gryllus nagyapám Selmecebányán született, nagyanyám Resicabányáról való, az anyai felmenők osztrákok voltak, az anyai nagyapám pedig kun származású: a Karcag mellett Ároktón született, ott volt református lelkész és tanító, akárcsak az apja és a nagyapja. Ezt a házat, amelyben most élünk, 1908-ban építtette a nagy-nagybányám, Schambach Gyula művészettörténet tanár. A fiát, a csellista Zsámboki Miklóst¹ mi mindig nagyapának hívtuk és éreztük is (az ő növendéke volt kisgyerek korában Perényi Miklós² és Vilmos öcsém). Két lánya is zongorista növendék volt a Zeneakadémián, ahová a mamám is járt, barátok voltak, így anyám itt lakhatott. Miután elcsatolták a Felvidéket, a Gryllusokat áttelepítették a diósgyőri vasgyárba, ott volt nagyapám a hengerde igazgatója. Aztán a front elől menekülve ők is itt vészelték át a háborút.

Jávorszky Béla Szilárd:

Testvéreddel, Vilmossal már ide születtetek?

Gryllus Dániel:

Igen. Miután apám hazajött a csatából – ő így mondta –, itt találkozott össze anyámmal, egymásba szerettek, és 1949-ben összeházasodtak. Ami még összerántotta őket, az a Deák téri evangélikus templom, oda jártak mindketten a Lutheránia kórusba. Apám később ott lett presbiter, majd felügyelő, mi is ott konfirmáltunk. És 1972-ben ott tartottuk az esküvőt a feleségemmel, Katával.³

Jávorszky Béla Szilárd:

Vele miként ismerkedtél meg?

Gryllus Dániel:

Színházi rendezőként 1971-ben az egy évvel korábban meghalt Váci Mihály⁴ verseiből állított össze egy estét az Irodalmi Színpadon, a későbbi Radnóti Színházban és épp a dramaturggal tanakodott, hogy ki írjon hozzá zenét, amikor az ajtó előtt elhaladó Fodor Tamás⁵ ezt meghallva beszólt nekik, hogy ha zene kell, ott a Kaláka. „Most dolgozom velük az Egyetemi Színpadon, tehetséges fiatalok, ajánlom őket”, közölte. Ez a közös munka egyébként az *Ejhaj lányok, a Húsvét múlik* című reneszánsz show volt, amelyet Márai Enikővel⁶ közösen ötször adtunk elő telt házzal. Így kerültünk a Váci Mihály-estbe és így

¹ Zsámboki Miklós (1890–1961) gordonkaművész.

² Perényi Miklós (1948) gordonkaművész.

³ Kőváry Katalin (1942) rendező, forgatókönyvíró, dramaturg, tanár.

⁴ Váci Mihály (1924–1970) költő, műfordító.

⁵ Fodor Tamás (1942) színész, rendező, a Stúdió K Színház igazgatója.

⁶ Márai Enikő (1940) délvidéki származású előadóművész.

ismerkedtem meg Katával, akivel aztán a munkakapcsolatunkból házasság lett. Katának nagy szerepe van a Kaláka színpadi megjelenésének, a versek éneklésének általunk képviselt módjának kialakításában, és a Kaláka felemelkedésében is.

Jávorszky Béla Szilárd:

Visszatérve a gyerekkorra: egyértelmű volt, hogy a közeli Lorántffy Zsuzsanna úti Általános Iskola frissen alakult zenei tagozatára járjatok?

Gryllus Dániel:

Egyáltalán nem volt az. A szüleim nem is tudtak a zenei tagozat indulásáról. Felvettek az általános iskolába – aminek akkor még az e és f osztálya volt a későbbi zenei tagozat –, mellettem ült Huzella Péter,⁷ Huzella Elek⁸ zeneszerző fia, és a legendás Bors Irma néni,⁹ az énektanárunk mondta, hogy „Gryllus és Huzella, gyertek át a zeneibe!” Huzella papája ezt nem szeretete volna, így ő maradt, én viszont átmentem. Vili öcsém másfél évvel fiatalabb nálam, őt nem vették fel elsőre – pedig nagyszerűen teljesített a felvételin, de talán az volt a baj, hogy én hittanra jártam és rontottam a statisztikát –, kellett hozzá némi protekció. Ezen a környéken a filoxéra-járvány előtt amúgy mindenfelé szőlők voltak, ezért jött létre itt a szőlészeti kutatóintézet, mellette pedig a cukoripari kutatóintézet, ahol édesanyám – miután a II. világháború derékba törte a zeneakadémiai karrierjét, később viszont az ELTE TTK-én végzett vegyészkutatóként – dolgozott. Mikor a főnöke meghallotta, mi történt, rettenetesen felháborodott, beviharzott az iskolába, az asztalra csapott, mondván, olyan nincs, hogy a Gryllus elvtársnő gyermekét nem veszik fel ide. Úgyhogy Vilit is felvették.

Jávorszky Béla Szilárd:

És a többiek?

Gryllus Dániel:

Vili kettővel alattam járt, a kettőnk közötti osztályban tanult Mikó Pista¹⁰ és Radványi Balázs.¹¹ Innentől a későbbi Kaláka-tagoknak lett egy közös zenei nyelve. A Lorántffy mindig is fontos szellemi műhely volt, a Budapesten ott elsőként alkalmazott Kodály-féle nevelési koncepció valamennyiünk zenei ízlését és szellemi horizontját alapjaiban határozta meg. A tananyagnak a kezdetektől része volt a népzene, a kamarazene, a hangszertanulás, a kóruséneklés és a néptánc, valamint minden áldott nap volt énekóra. Nemcsak mechanikus zenei képzés folyt, hanem szellemi tréning is. Sajnálom, hogy ennek az oktatási szisztémának azóta kisebb lett az ázsiója, de amikor a Kaláka ötven éves lett, megkoszorúztuk Bors Irma néni plakettjét és elénekeltünk az emlékére egy dalt a Lorántffy utódjában, a Marczibányi téri Kodály Iskolában.

Jávorszky Béla Szilárd:

Emlékszel még az Andrassy úti Ádám sörözőre, ahol 1969 őszén Mikó Istvánal megalapítottad a Kaláka együttest?

Gryllus Dániel:

⁷ Huzella Péter (1949) zeneszerző, gitáros-énekes, a Kaláka, majd a Neil Young Sétány (NYS) formáció tagja.

⁸ Huzella Elek (1915–1971) zeneszerző.

⁹ Bors Irma (1904–1993) zenepedagógus, 1954-től a Lorántffy Zsuzsanna úti Általános Iskola keretein belül a zenei tagozat létrehozója, mely 1968-ban önállóvá vált, a Marczibányi térre költözött, és 1975-ben felvette Kodály Zoltán nevét (ma: Kodály Zoltán Ének-zenei Általános Iskola, Gimnázium és Zenei Alapfokú Művészeti Iskola).

¹⁰ Mikó István (1950) színművész, rendező, zeneszerző, a Kaláka együttes egyik alapítója.

¹¹ Radványi Balázs (1951) zeneszerző, zenész, a Kaláka együttes tagja.

Életemben jó, ha kétszer jártam ott. Igazából semmi sem köt oda bennünket, nem volt a törzshelyünk, azt hiszem, Pista ajánlotta, hogy találkozzunk ott, mivel épp a környéken volt dolga mindkettőnknek. A Kaláka csíráját egyébként a Móricz Gimnáziumban Mikó szerveződő együttese – persze ennek is volt elődje, még az általános iskolában: Mikó Pesta és népi zenekara – jelentette, még akkor is, ha az a formáció sosem lépett fel. Ezt követően történt az Ádám sörözőben az a nevezetes megbeszélés kettőnk között. A Bem rakparti művelődési ház Tolcsvay-klubjában abban az időben minden héten fiatal zenekarok mutatkozhattak be, mi is ott léptünk először színpadra, 1969 decemberében. Debütálásunkról egyébként – nem kis meglepetésünkre – a *Népszabadság* is beszámolt.

Jávorszky Béla Szilárd:

A Kaláka név kinek az ötlete volt?

Gryllus Dániel:

Ez Mikó Pista apai öröksége. Édesapja a II. világháború előtt cserkész volt, társaival gyűjtötte a népköltészetet Szabolcs-Szatmár megyében, összeszedtek egy könyvtárra valót és létrehozták a Kaláka-könyvtárat. Esetünkben a név abszolút találónak bizonyult, ez volt a munkamódszerünk. Bár a verseket egyénileg válogattuk, a hangszerelést mindig közösen végeztük. Komolyabb vitákra nem emlékszem, általában elfogadtuk egymás ötleteit.

Jávorszky Béla Szilárd:

A Kaláka megalakulása és az első nagylemez megjelenése között nyolc év telt el. Ennyire nem láttak bennetek fantáziát az állami monopolhelyzetben lévő Magyar Hanglezgyártó Vállalat vezetői? Vagy műfajilag nem tudtak titeket hová sorolni?

Gryllus Dániel:

Bonyolult kérdés. Mindenesetre a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, mintha rakétából lőttek volna ki, úgy indultunk. Működésünk második évében folyamatosan csöngött a telefon, vidéki egyetemekről, művelődési házakból hívtak, alig bírtuk szusszal a rengeteg fellépést. Akkoriban csak kötött ORI-gázsik¹² léteztek, de azokat minden intézmény ki tudta fizetni. Bevett szokásnak számított, hogy egy nagyobb állami vállalat a nőnap ünnepségére nyolc Kossuth-díjas színészt és egy zenekart szerződtetett. Ilyeneken mi is rendszeresen felléptünk, közben a Magyar Rádió is foglalkoztatott bennünket. Szerencsére az énekelt versek műfaja nem illett egyik fiókba sem pontosan. Hol az ifjúsági osztálynak dolgoztunk, hol a népzeneinek, hol a zeneinek, hol az irodalminak. A Magyar Televízióban Ascher Gabi¹³ vagy Szabó Márta¹⁴ szintén folyamatosan hívott bennünket, hisz a különböző műsoraikban remekül tudták használni a zenekart. Más kérdés, hogy az utóbbi évtizedekben alig akad már olyan rádióadó, amelynek beleférnének a zenei kínálatába.

Jávorszky Béla Szilárd:

Az MHV-val nem is keresték a kapcsolatot?

Gryllus Dániel:

¹² A korabeli egydimenziós intézményrendszerben egyedül az Országos Rendező Iroda (ORI) szervezhetett Magyarországon koncerteket, ahol a művészek a besorolásuknak megfelelő ORI-gázsit kapták.

¹³ Ascher Gabriella (1924) irodalmi szerkesztő, a rendező Ascher Tamás édesanyja.

¹⁴ É. Szabó Márta (1943) a Magyar Televízió szerkesztője, a nevéhez fűződtek többek között a *Cimbora*, az *Énekelt versek* és az *Aprók tánca* című műsorok.

Dehogynem, de valamiért nem kellettünk. Pedig még Benkő Laci¹⁵ is szólt Erdős Péternek¹⁶ az érdekünkben. Meg talán Hankiss Elemér¹⁷ is, Erdős lányának akkori férje, akivel úgy ismerkedtem meg, hogy a Trabantjával felvett, amikor egy vidéki filmforgatásra menet lerobbant alattunk a tévés busz, én pedig stoppolni kezdtem. Mindenesetre 1973-ban Erdős tett egy eléggé tisztességtelen ajánlatot, talán elég öreg vagyok már, hogy nyilvánosan is elmesélhessem. Koncz Zsuzsa¹⁸ akkoriban szeretett volna énekelt verses nagylemezt készíteni, ehhez kért fel minket Erdős. Miközben Zsuzsa köztudottan Levivel¹⁹ és Tinivel²⁰ dolgozott. De Erdős felajánlotta, hogy amennyiben ezt a munkát bevállaljuk, akkor garantáltan előbb jelenik meg a Kaláka bemutatkozó albuma, mint a Sebőké. Azt hittem, rosszul hallok. Mégis, micsoda dolog ezt a művészek háta mögött intézni? Persze udvariasan visszautasítottam, mondtam, előbb ki kell adnunk a saját felvételünket. Nem is jelenhetett meg nagylemezünk 1977-ig.

Jávorszky Béla Szilárd:

Csak a történelmi hűség kedvéért: egy kislemez azért igen.

Gryllus Dániel:

Az sem egynek indult. Mikor 1973-ban nagy nehezen eljutottam Erdős Péterhez, a már említett tisztességtelen ajánlaton túl felajánlotta, hogy kiadna tőlünk két kislemezt, egyet a felnőtteknek, egyet a gyerekeknek, ha a Magyar Rádióból megszerzem – magyarán kilopom – hozzá a felvételeket. Aztán ebből a kettőből egy lett, az A oldalán a *Cinege cipője* és a *Pinty és ponty*, a másikon József Attilától a *Bánat*. Szó sem volt akkoriban még világzenéről, de mi már talán valami hasonlóval próbálkoztunk, különböző népzenei elemeket igyekeztünk ötvözni egymással. Aztán ennek sem lett folytatása.

Jávorszky Béla Szilárd:

Koncz Zsuzsával amúgy milyen viszonyban voltatok?

Gryllus Dániel:

Kollegiálisban, semmilyen konfliktus nem volt köztünk, ma is mosolyogva köszönünk, ha találkozunk. Nem emlékszem, hogy közös koncertünk lett volna. De arra igen, hogy amikor egyszer közösen utaztunk Tokajba egy rádiós adásra, a buszban Zsuzsa odaült mellém, és kicsit feszengve elmesélte, hogy tudja, hogy a *Kertész leszek* című József Attila verset mi rendszeresen játsszuk, de ő is lemezre fogja énekelni. Mondom, „Zsuzsa, ne hülyéskedj, ez a vers közkincs.” Aztán évekkel később Erdősék nekünk már felvenni sem engedték ezt a dalt az első Kaláka nagylemezre. Ahogy valamilyen mondvacsinált indokkal megfúrták a többi József Attila versmegzenésítést is. A *Tudod, hogy nincs bocsánatot* azért, mert szerintük Balázs hangja kísértetiesen hasonlított Aradszky Lászlóéra!²¹ Az *Azt mondják*ot azért nem vehettük fel, mert túlságosan szomorú. Még a *Betlehemi királyok*ba is belekötöttek, csak úgy engedték a lemezre, hogy készítettünk belőle egy gyorsabb verziót. De fontos, hogy ez az album megjelent, és Erdélyben is lehetett kapni. Sőt, a világ távoli vidékeire is eljutott: nemrég Honoluluban a koncertünk után valaki hozott egyet dedikáltatni.

¹⁵ Benkő László (1943–2020) az Omega együttes tagja.

¹⁶ Erdős Péter (1925–1990) az MHV márkamenedzsere, a magyar popzenei világ egyik legismertebb irányítója a Kádár-rendszer alatt.

¹⁷ Hankiss Elemér (1928–2015) szociológus, filozófus, értékkutató, irodalomtörténész.

¹⁸ Koncz Zsuzsa (1946) popénekesnő, a korszak talán legnépszerűbb előadója.

¹⁹ Szörényi Levente (1945), a magyar pop történet ikonikus alakja.

²⁰ Bródy János (1946), a magyar pop történet ikonikus alakja.

²¹ Aradszky László (1935–2017) táncdalénekes.

Jávorszky Béla Szilárd:

Mégis, miként viseltétek ezt a nélkülözést?

Gryllus Dániel:

Nyilván rosszul esett, hisz 1973-ben már VIT-díjasok²² voltunk, meg amúgy sem hiszem, hogy ideológiai problémák merültek volna fel a produkcióinkkal. De közben ezek a packázások a lényegét igazából nem érintették, hisz ezek helyett a versek helyett nekünk száz másik lapult a tarsolyunkban. Amikor a József Attila-verseket nem engedték, elővettük *Az éjszaka csodái* című Weöres Sándor művet. Benne olyan sorokkal, hogy „Én megmondtam már ezerszer, / hogy hibás a mai rendszer, / államreform kéne régen, / persze nem hitték. Na tessék!”. Amikor 1974-ben ennek a dalnak a bemutatója volt a New York kávéházban, és az élő rádiós közvetítés során a riporter megtudta, hogy milyen sorok hangzanak el benne, először rémülten megkérte a jelenlévő költőt, írja át ezt a pár sort. Sanyi bácsi persze azonnal átírta, de ez valahogy nagyon furcsa lett volna, hisz ismert költeményről volt szó. Így az adásban óvatosságból külön rákérdezett, hogy „kedves mester, mikor is írta ezt a verset?” Mire Weöres Sándor közölte, hogy 1940-ben. „Akkor most, kedves hallgatóim hallgassák meg a Kaláka együttes előadásában.”

Jávorszky Béla Szilárd:

Az első nyolc évből amatőr felvételek sem maradtak fenn?

Gryllus Dániel:

Nem tudok róla, hol lehetnének, bár sokan felvették a koncerteket kismagnóval. Az tény, hogy elsőként Lantos Iván²³ – aki egyel felettem járt a Lorántffyban – készített velünk házi felvételt a lakásán, itt, a Lorántffy lépcső alján. De hogy neki ez megvan-e vagy sem, azt nem tudom. Meg persze ott vannak a rádiós felvételek. Sajnálom, hogy pont ebből a progresszív korai időszakból nem nagyon maradtak fenn hangzó dokumentumok. Pedig Mikó Pistával közel három évet játszottunk, aztán mikor felvették színésznek, az 1973-as berlini VIT-en az ott még a Vízöntővel szereplő Dabasi Pétert²⁴ hívtuk meg hozzánk. Izgalmas másfél évet muzsikáltunk együtt, aztán továbbállt, és sokadmagával megalakította a Kolindát. Rövid ideig Kobzos Kiss Tamás²⁵ játszott velünk – Tamással és a Muzsikással együtt vettük fel a *Halálra táncoltatott lány* című balladajátékot, Csoóri Sándor hangjátékot –, aztán Jorgosz Tzortzoglou.²⁶ Jorgosz idejében készült az *Antigoné*-előadás, ahol mi voltunk a kórus, autentikus görög népzenevel. Utánuk, 1975-ben érkezett Huzella Péter, akivel – mint korábban említettem – általános iskola óta ismerjük egymást. Azt a kevés rádiós anyagot, amit ebből a korai korszakból találtunk, feltettem az 1998-as *Varázsvirágok* című CD-nkre. De hát ezek a rádiós felvételek más körülmények között készültek – az ottani norma szerint négy óra alatt húsz percnyi anyagot kellett rögzíteni. Ma ennyi idő alatt egy számot sem veszünk fel. Meg hát ne feledkezzünk el a Kalákáról forgatott tévéfilmekről sem, ilyenekből a hetvenes években három is készült: 1973-ban Csányi Miklós, 1976-ban Zsurzs Éva, 1979-ben Fehér György forgatott velünk. És több irodalmi műsor készült Babiczky Lászlóval is.

Jávorszky Béla Szilárd:

²² A VIT az 1947-től más és más városokban megrendezett Világifjúsági és diáktalálkozó rövidítése.

²³ Lantos Iván (1949) bőgős, a Vízöntő és a Kolinda tagja.

²⁴ Dabasi Péter (1950) gitáros-énekes, zeneszerző, az Orfeo és a Kaláka tagja, játszott a Vízöntő együttesben, majd a Kolinda és a Makám alapító tagja volt.

²⁵ Kobzos Kiss Tamás (1950–2015) énekes, hangszeres előadóművész.

²⁶ Jorgosz Tzortzoglou (1952) énekes, ütőhangszeres, szobrász, többek között a Gépfolklór, a Barbaro és a Balkan Fanatik frontembere.

Miután 1977-ben az MHV kiadta a bemutatkozó albumotokat, onnantól ezen a téren is zöld utat kaptatok?

Gryllus Dániel:

Nem mondanám. Az első nagylemezünkől eladott harmincezer példány – úgy tudom ennyi – ugyanis a popmezőnyben bukásnak számított. Az volt a nagy szerencsénk, hogy Tóth Attila – a nevét imába kell foglalnunk – a nyolcvanas évek elején megalapította a Hungaroton II. irodalmi szerkesztőséget, a nagy mamuton belüli kis céget, ahová valóban jó volt bejárni. Náluk a harmincezer példány kiugró sikernek számított, úgyhogy tényleg zöld utat kaptunk. Így jelenhetett meg 1981-ben *Az én koromban*, amelynek a neves József Attila-kutató, Szabolcsi Miklós²⁷ írta a kísérőszövegét. Annak ellenére, hogy erre sem kerülhetett fel egyetlen József Attila versmegzenésítésünk sem. Viszont Szabolcsi nagyon szeretett bennünket és szívesen vállalta a felkérést. És amit a nyolcvanas évek legelején rólunk írt, az voltaképpen ma is érvényes.²⁸ Majd három évvel később elkészült *A fekete ember*.

Jávorszky Béla Szilárd:

A fekete ember korabeli kiadása számomra azért is meglepő, mert azt teljes egészében az ideológiai szempontból eléggé kérdéses orosz költő, Szergej Jeszenyin verseinek szentelték. Miként született meg ez az anyag?

Gryllus Dániel:

1982-ben volt hatvan éve, hogy megalakult a Szovjetunió, ennek apropóján a régi Sportcsarnokban ünnepséget tartottak, amit Koltay Gábor²⁹ rendezett. Erre az alkalomra szerettek volna megjelentetni nagylemezeket. Az MHV-nál akkoriban tanácsadóként dolgozó Elbert János barátunk kérdezte, van-e nekünk orosz költőtől anyaguk? Bedobtuk Szergej Jeszenyint, akinek először 1972-ben énekeltük a verseit az Egyetemi Színpadon. Ő azonnal rácsapott. Később viszont közölték velünk, hogy a költségvetésből sajnos csak kislemezre futja. Így aztán két Jeszenyin-dal jelent meg tőlünk, a szokásos pepitás egyenborítóban. Túlléptünk rajta, koncerteztünk folyamatosan, talán el is felejtettük, mire másfél évre rá telefonon érdeklődtek a Magyar Hanglemezgyártó Vállalattól, hogy mikorra van szükségünk stúdióra, hogy felvegyük a Jeszenyin-albumot. Merthogy annak idején saját kartont kapott, és ekkor vált lehetővé, hogy foglalkozzanak vele. Úgyhogy gyorsan nekiálltunk összetenni a nótákat, majd Szörényi Szabolcs zenei rendezősége mellett Bohus János kispesti stúdiójában rögzítettük az anyagot. Emlékszem, a technikai helyiség az alagsorban volt, maga a stúdió pedig az első emeleten, úgyhogy folyamatosan futkosnunk kellett a két szint között. Miközben Szabolcs a legszívesebben a szomszéd szobából hallgatott bennünket, mint mondta, onnan minden jobban kivehető.

²⁷ Szabolcsi Miklós (1921–2000) irodalomtörténész.

²⁸ Szabolcsi többek között ezt írta: „A Kaláka résztvevője és elindítója annak az új hullámnak, amely az utóbbi évtizedekben jelentkezett, és amely egyszerre jelentette a népi kultúra és a magasművészet új találkozását, új szórakozási lehetőséget és új művészi formákat, emberi hang és hangszer újfajta találkozását. Az ő különlegességük éppen az volt, hogy költői szövegek alá régi, népi hangszereken eljátszott kíséretet komponáltak – a versek ritmusát, mélyebb rétegeit emelve ki így és egy új műfajt teremtve. Tudott dolog, hogy a költői műnek sok rétege van, és az is, hogy olykor megformáltság, hangzás, ritmusstruktúra és dallam megerősíti, de ellenpontozhatja is a szöveg első pillanatban érezhető jelentését, olykor ellent is mondhat neki, s ellenkezőt sugallhat (József Attila: Születésnapomra a legismertebb példa). Nos, a Kalákákék legjobb számaikban ilyen új többletjelentést adtak a költői műfajoknak, ilyen mélyebb jelentést kölcsönöztek neki, és ugyanakkor, éppen ezért kedvelt, sikeres »számokat« is nyújtottak. Költészet és zene találkozásának ez az új módja megsokszorozta költészetnek is, dallamnak is hatását és erejét.”

²⁹ Koltay Gábor (1950) filmrendező, színiigazgató.

Jávorszky Béla Szilárd:

Az 1984-es Jeszenyin-albumtól kezdve lényegében évente hoztatok ki újabb anyagokat. Mondhatjuk, hogy immár korlátozások nélkül publikálhattatok?

Gryllus Dániel:

Lényegében igen. A nyolcvanas évek közepétől valóban bármit megvalósíthattunk, amit akartunk, és senki sem nézte a stúdió költségeket. 1984-ben mindjárt két nagylemezt adtak ki tőlünk, az említett Jeszenyin-anyag mellett az *Oda s vissza* című LP-t is. Azokban az években sokat turnéztunk Hollandiában, innen jött az ötlet – amit a holland és magyar kulturális minisztérium támogatásával valósíthattunk meg –, hogy készítsünk egy olyan albumot, amelynek egyik oldalán mi énekelünk holland verseket, a másikon pedig Henk Batenburgh barátunk – akivel kétnyelvű Villon-esteket tartottunk – ad elő magyar műveket. A lemez további különlegessége, hogy a költeményeket hollandról magyarra és magyarról hollandra egyaránt Dedinszky Erika, Hollandiában élő magyar költő fordította. Ez amúgy az egyetlen olyan Kaláka LP, amelynek később nem lett CD változata. Igaz, a dalok sem váltak repertoárdarabokká.

Jávorszky Béla Szilárd:

Az 1985-ös újabb album, *A pelikán* lényegében az első gyereklemezetek. Miért döntöttetek úgy, hogy a legfiatalabb korosztályhoz fordultok?

Gryllus Dániel:

A Kaláka első éveiben se marketingstratégiánk, se megcélzott korcsoportunk nem volt, pedig ma már elvárható ez egy induló zenekartól. Mi viszont ösztönösen a saját kortársainknak játszottunk. Nekünk a *Tengerecki Pál*, a *Pinty és ponty*, vagy a *Bóbita* ugyanúgy a magyar költészet része volt, mint bármely József Attila- és Weöres Sándor-vers. Ezért korábban nem is adtunk gyermekműsort. Amikor a népművelők kifejezetten ezt kérték tőlünk, csak átnéztük az aktuális repertoárt, és kiválasztottuk belőle az erre alkalmas dalokat. Aztán a hetvenes évek végén felvette velünk a kapcsolatot Levente Péter,³⁰ vele született meg a *MóKaláka* című műsorunk a Mikroszkóp Színpadon, és a *Ki kopog?* című műsor a rádióban. Nem sokkal később öcsém időlegesen kiszállt a zenekarból, ekkor érkezett Becze Gábor,³¹ akit a Kékesi Szanatóriumban – ahová asztmásként minden évben feljártam egy-két hónapra – ajánlott a kezelőorvosom, Végh Viola, aki szintén loránffys volt egyébként, Gábor egykori osztálytársa. Becze akkoriban Dész Lacival³² játszott a Dimenzióban, de nyitott volt mindenre. Meghallgattuk, átbeszéltük, elvállalta.

A pelikán című szám amúgy eredetileg *Az én koromban* lemezen rajta lett volna, fel is vettük a stúdióban, de az MHV akkor nem tudta elérni a szerző, Robert Desnos³³ jogutódját. Ezt a tragikus sorsú francia szürrealista költőt még 1974-ben ajánlotta nekünk Tamkó Sirtó Károly,³⁴ sőt, később egy listát is összeállított *Versek a Kaláka együttes számára* címmel. *A pelikán* így lekerült *Az én koromban* nagylemezről, de persze koncerteken rendszeresen játszottuk. Mígnem a nyolcvanas évek közepén – miután megtalálták Desnos jogutódját – Tóth Attila felkért egy gyereklemez készítésére. Mi meg, különösebb tematika nélkül, szépen összeraktunk egyet. Ez lett a címadó dala.

³⁰ Levente Péter (1943) színész, rendező, tanár, aki elsősorban az 1979 és 1992 között működő *Ki kopog?* című rádiós gyereksorozata révén vált ismertté.

³¹ Becze Gábor (1954) bőgős, énekes, a Kaláka együttes tagja.

³² Dész László (1954) szaxofonos, zeneszerző, zenekarvezető, a magyar dzsessz történetének kiemelkedő alakja.

³³ Robert Desnos (1900–1945) francia szürrealista költő.

³⁴ Tamkó Sirtó Károly (1905–1980) költő, művészetfilozófus.

Jávorszky Béla Szilárd:

Ennek azért mégiscsak lett folytatása, sőt, a *Nálatok laknak-e állatok?* című nagylemez már nem az MHV, hanem egy könyvkiadó égisze alatt jelent meg. Milyen eredők mentén jött létre ez a produkció?

Gryllus Dániel:

Megismerkedtünk T. Aszódi Évával, aki szerkesztőként dolgozott a Móra Könyvkiadóban, neki köszönhető, hogy a *Nálatok laknak-e állatok?* című Kaláka zenészkönyv megszületett, és a vele való beszélgetésekből az is kiderült számunkra, hogy egy mesekönyv és egy meselemez nem ugyanúgy működik. A kiadvány 1986-ban a Móra kiadásában hatalmas sikert aratott, azon az őszön körülbelül ötvezer példányt adtak el belőle – hanganyaga pedig később a Hungarotonnál is megjelent és az év gyereklemeze kitüntetés is megkapta. 1987-ben jött ki a Villon-lemez, ami sokak szerint máig az egyik legjobb lemezünk, a Móránál pedig a második Kaláka zenészkönyv, a *Szabad-e bejönni ide betlehemmel?*. Szerepelnek rajta karácsonyi versek, régi és mai énekek, magyar és más nemzetiségű népdalok, és köztük egy korábban készült dal, Weöres Sándor *Betlehem* című versére, amit akkor írtunk, amikor Juhász Előd³⁵ meghívott a Zenebutik karácsonyi adásába. Aztán még egy zenészkönyv megjelent a Móra Kiadónál: *Az én szívemben boldogok a tárgyak*.

Jávorszky Béla Szilárd:

Mielőtt rátérnénk a kiadóra, egy fontos momentumra szeretnék még rákérdezni: Vilmos öcséd a hetvenes évek legvégén kivált a zenekarból, és csak a kilencvenes évek közepén tért vissza közéték. Mi történt?

Gryllus Dániel:

Vili 1979-ben másképp képzelte a magánéletét, sokallta az évi négyszáz koncertet, a rengeteg próbát, a stúdiómunkát – ezt a tempót ma én sem tudnám elképzelni amúgy. Úgyhogy kivált a zenekarból, és a továbbiakban Levente Péterrel dolgozott. De sosem távolodott el tőlünk, ha kellett, mindig besegített, például amikor Huzella Péternek elvették az útlevelét, jött velünk koncertezni. És stúdióban is dolgoztunk együtt. A nyolcvanas évek végén megjelent – nem mint Kaláka-lemez – az *Esti csendben*, majd a *Volt egyszer volt egy kis zsidó*. Közben kiadtam az első szólóalbumomat (*A teljesség felé*, 1988), majd a *Pál apostolt* (1991), ami, mint később kiderült, bibliai lemezek sorát nyitotta meg, mert 1995-ben következett *A hegyi beszéd* – ez is Vilmostal közösen készült, ahogy később a zsolttárlemezek is vele és Sebestyén Mártival –, úgyhogy, amikor a kilencvenes évek közepén Huzella Péter búcsút intett nekünk, visszahívtam Vilit. Azzal a feltétellel vállalta, hogy a felnőtt koncerteken, turnékon muzsikáljunk együtt, de a gyerekkoncerteket adjuk külön, ő szólóban, mi trióban, és a *Szabad-e bejönni ide betlehemmel?* adventi turnéit sem tudja vállalni, hisz neki is sok karácsonyi koncertfelkérése van. Így lett 1996-tól Major Gábor a betlehemes koncertek résztvevője, akit később már úgy emlegettünk, mint a Kaláka „ötödik tagja”, akivel később is sok turnét utaztunk végig a környező országokban, Észak- és Dél-Amerikában, Mongóliában és Indiában.

Jávorszky Béla Szilárd:

Ha már szóba hoztad Huzella Pétert: az ő távozását miként élted meg?

Gryllus Dániel:

³⁵ Juhász Előd (1938) zenetörténész, tévés és rádiós műsorvezető.

Péter 1995 karácsonyán az ünnepi koncert után közölte velem, hogy nem csinálja ezt tovább. Működött már a televíziós műsora, és kialakult a saját repertoárja, úgy érezte, inkább szólolistaként próbálná ki magát. Sosem voltam a szólómunkák ellen, hisz magam is készítettem többet, de közben mindig a zenekart is szem előtt tartottam, hogy egyéb munkáimmal annak a hírnevét is öregbítsem. Péter viszont a saját koncertjein sosem hivatkozott arra, hogy ő amúgy a Kaláka énekese. Ha pedig nekem egy jóbarátom nemet mond, akkor megölelem, és sok sikert kívánok. Persze azért ennek a kilépésnek is voltak előjelei: az 1993-as *Ukulele* című CD-t például azért vettük fel nélküle, mert éppen nem ért rá. Nem haraggal váltunk tehát el, de nem is marasztaltam. A jubileumi koncertekre viszont mindig hívom, és mindig jön, ahogy más alkalmakkor is, például a 2019-ben készült Ady-estünket is együtt adtuk. Annak is örültem, hogy 2000-ben ő is megkapta a Kossuth-díjat. Miközben akkor már öt éve nem volt a zenekar tagja.

De ha már életműről van szó, nem mehetünk el a hetvenes években indult „irodalmi estek” mellett sem. 1975-ben egy rádiós sanzonesten a fellépők között volt Latinovits Zoltán³⁶ is. A koncert után bejött az öltözőnkbe, és azt mondta, ő is ilyet szeretne csinálni, lépünk fel együtt. Elmentünk hozzá, énekelünk. Rendelt Adyt, József Attilát, mindenfélét. A Kertészeti Egyetemen tartottuk az első közös estünket. Előtte kérdeztük: „Zoli! Hogy állítsuk össze az estet?” „Majd a jó dolgok kapcsolódnak egymáshoz”, válaszolta. Három órára sikeredett. Mikor Zoltán 1976-ban váratlanul meghalt, gyászoltuk. De az élet megy tovább. Kozák András³⁷ választottuk, akivel talán kétszáz előadást játszottunk együtt. Vele készült – Kőváry Katalin rendezésében – a *Hamlet* „produkció”, András mondta a monológokat, a többi szerepet mi „játszottuk”. Aztán Andris halála után más színészekkel is dolgozunk: a Radnóti Színházban Csíkos Gáborral adtunk elő Arany János- és Weöres Sándor-verseket, az Egyetemi Színpadon József Attila-verseket előbb Tordy Gézával, később Jordán Tamással. Jordánnal három különböző estet is játszottunk a Merlin Színházban: egy József Attila-estet a Merlin Kommandóval, egy Kosztolányi-estet Máté Gáborral és egy Szabó Lőrinc-estet Rátóti Zoltánnal. A Kaláka ötvenedik jubileumi évében mutattuk be Bogdán Zsolttal, a kiváló kolozsvári színésszel közös Kányádi-estünket *Vannak vidékek* címmel a Pesti Vigadóban és a Kolozsvári Magyar Színházban. Azóta többször játszottuk, ha a vírus engedi, folytatjuk.

És ne feledjük a rajzfilmeket! A *Magyar népmeséket*, melynek mind a 100 epizódjához egyedi muzsikát készítettünk, a *Mátyás királyt*, a *Magyar mondák* sorozatot és több egyedi filmet. Nagyon fontosak számunkra ezek, és öröm, hogy 2019-ben az animációs-filmzene munkáinkért mi kaptuk a Kecskeméti Animációs Filmfesztivál (KAFF) életműdíját.

Jávorszky Béla Szilárd:

Amúgy, amit a Kaláka az elmúlt ötven évben képviselt, az műfaj vagy stílus?

Gryllus Dániel:

A műfaj talán egyértelműbb, hisz verseket énekelünk, stílusunk azonban van is, meg nincs is. Az egész Kaláka-működés könnyűnek komoly, komolynak könnyű, irodalomnak zene, zenének irodalom, városinak népi, népének városi, koncertnek színház, színháznak koncert, satöbbi. A hangzásunk szerintem a kezdetektől felismerhető, miközben hol ebbe a népzenebe csípünk bele, hol abba, hol dallamosabb, hol sanzonosabb dalokat játszunk, melyekbe időnként dzsesszes és kamarazenei, valamint régizenei elemek is beszűrődnek. Ennek vélhetően az az oka, hogy mindannyian a nyitott szellemiségű Kodály-rendszerű zeneoktatásban részesültünk. Sokféle zene érdekelt minket, nem álltunk tudatosan valamely stílus mellé sosem. A verseket sem úgy választottuk, hogy adott stílushoz melyik passzol,

³⁶ Latinovits Zoltán (1931–1976) A legnépszerűbb magyar színészek egyike, sokan úgy emlegetik: a színészkirály. Anyai ágon testvérei Bujtor István színész és Frenreisz Károly zenész.

³⁷ Kozák András (1943–2005) színész, művészeti vezető.

hanem – ahogy Kányádi Sándor³⁸ írta rólunk – mindig a versből próbáltuk meg kimuzsikálni a magunk olvasata szerinti eredeti dallamot.

Jávorszky Béla Szilárd:

A Kalákának igazából nincsenek korszakai. Ha a lemezeket egymás mellé rakjuk, nagyjából mindegyik ugyanolyan, legfeljebb az énekhang érettsége és a felvételi technika adhat támpontot, hogy mikor készült. Ami egyfelől állandóságot jelent, másfelől viszont egyhangúságot is.

Gryllus Dániel:

Az egyhangúság szót „fúrom”, erről az jut azeszembe, amikor az egyik „intellektuális” hetilap azt írta, hogy rossz és még rosszabb verseket énekelünk, jobbára ugyanarra a dallamra. Katonatiszt nagybátyám mesélte, hogy egyszer egy juhással beszélgetett, miközben terelte épp az akolba a nyáját. „Mindegyik bejött?”, kérdezte „Igen. Számolta? Nem, de hát nagyságosúr látott már két egyforma birkát?”

Korszakai szerintem az egyéni alkotóknak vannak. Ez viszont közösség, ha úgy tetszik, kaláka. A hangvétel valóban nem sokat változott, itt van például a Kosztolányi-albumunk, azon az első felvétel 1972-ből való, a következő 1977-ből, majd 1980-ból, de jelentős részét „ma” írtuk, és a jelenlegi technikai lehetőség teszi, hogy ugyanolyan hangzásban, minőségben szóljanak. Szerintem egy zenekarnak akkor kell megújulnia, ha közben az eredeti koncepció érvényét veszítette, vagy ha kiment a divatból. Mi sosem jöttünk divatba, a hozzáállásunk a világhoz, a költészethez, a repertoárunkhoz pedig igazából sosem szorult felülvizsgálatra. Hisz ezért szerettek meg minket, akik megszerettek. Ezzel tudtunk örömet szerezni azoknak, akiknek ez örömet szerzett. Miért kezdenék el mást?

Jávorszky Béla Szilárd:

Az előadóművészet mellett harminc éve saját kiadót működtetsz. A rendszerváltozás után a zenészek közül az elsők között kezdtél vállalkozni, 1990-ben hoztad létre a Gryllus Kft-t. Milyen célok vezéreltek?

Gryllus Dániel:

Végre azt adhattunk ki, amit szerettünk volna. Azóta persze kiderült, hogy az igazi művészet nem kiadni valamit, hanem eladni. 1990-ben tudtam, hogy lépni kell. A rendszerváltozáskor, amikor „az oroszok kimentek” a Kaláka már húsz éves volt, sok szervezői tapasztalattal rendelkeztem. Korábban is készültek olyan lemezek, amelyeket gyakorlatilag én hoztam létre, csak más adta ki. Gondoltam, legyünk már minden területen a magunk urai. Az első kiadványommal, a Sumonyi Zoltán verseire írott *Pál apostol-dalok Pál levelei szerint* című művel még boltról boltra jártam, idővel azonban a terjesztés is beindult. Most járunk a kétszázharmincötödik kiadványnál. De azért ma is mosolyogva veszem elő azt a dossziét, amire ráírtam, hogy „Kft”. Azt hittem, abba minden papír belefér. Holott egyetlen év könyvelése legalább fél méter magas aktakupac. És abban még nincsenek benne a szerződések és a levelezés. Később megnyitottam a Kaláka Zeneboltot, hogy mindenki hozzáférhessen a kiadványainkhoz. Persze lehet, hogy ez is lassan bezár és csak az online térben³⁹ marad meg, de hát a kor diktál, spotifyon mindenki hallgathat mindent.

Jávorszky Béla Szilárd:

Jó ideje nemcsak saját kiadványaid jelenteted meg, hanem másokét is. Hogy bővítsd a portfóliót?

³⁸ Kányádi Sándor (1929–2018) erdélyi költő.

³⁹ www.kalakazenebolt.hu

Gryllus Dániel:

Magától jött, hogy, ha nekem megy, akkor miért ne fogjak össze azokkal a barátaimmal, akiknek a tevékenységét tisztelem, a muzsikájukat én is örömmel hallgatom. Kobzos Kiss Tamás volt az első, és a többiek, mint Sebő Ferenc, Ferenczi György és mások – hosszú és változó a lista – megbíznak bennem, mint kiadóban. A művészi kérdéseket ők döntenek el. Vannak persze ötleteim, javaslataim, de a megvalósítás az ő dolguk. És fontos, hogy ezek az ő saját produkcióik, a kiadásnál egyáltalán nem szempont, hogy mondjuk énekelt vers legyen.

Jávorszky Béla Szilárd:

A Fonó huszonöt évvel ezelőtti létrejötte mennyire jelentett számodra konkurenciát?

Gryllus Dániel:

Vége jött egy profi. (*Nevet.*) Ahogy az Etnofont megalapító Kiss Feri, úgy én is praktizorból váltam kiadóvá. A Fonóban a kezdetek óta nem a konkurenciát láttam, hanem, hogy végre megint többen lettünk, hogy végre a műfaj megint több teret nyer. Magába a Zeneházba is hamar eljutottunk, és bár sosem számítottunk törzsvendégnek, azért azóta sincs olyan év, hogy ne csináltunk volna valami közöset. Közülük számomra az egyik legemlékezetesebb a 2014-es *Citera, et cetera...* című egynapos citerafesztivál, nekem ugyanis mániám, hogy ennek a sokak által nem kellően becsült hangszernek mennyire széleskörűek az alkalmazási lehetőségei.

Kevesen tudják, hogy eredetileg klarinétot játszottam, aztán furulyás lettem, majd Bársony Mihály⁴⁰ bácsitól vettem az első citerámat – emlékszem, a szántáson robotgattam a Trabanttal. (*Nevet.*) Az első citerás Kaláka-dalok egyike a *Bánat* József Attilától és Tamkó Sirtó Károlytól a *Tengerecki Pál*. Amikor a nyolcvanas évek elején belekezdtem a *teljesség felé* című szólóanyagomba, nagyon kibővítettem a citera játéklehetőségeit. Nem a virtuozitás, hanem a harmónia és a hangzás irányába haladva. A citera roppant szabad „vegyértékű” hangszer, sok mindenre alkalmas. Ezt próbáltam ott, a Fonóban a művésztársakkal megmutatni. A fesztivál csúcspontja persze Lajkó Félix⁴¹ fellépése volt – hegedűjátékában már megszoktuk ezt a hihetetlen virtuozitást, de ahogy ez az ember a citerával bánik, az teljesen irreális.

Jávorszky Béla Szilárd:

Előadóként és kiadóként egyaránt koherens életművet jegyzel, amelyben megkerülhetetlen a 2004-ben indult Hangzó Helikon-sorozat, melyben a költemények igényes kivitelű, szépen illusztrált verseskötetekben olvashatók és az azonos tartalmú CD-n verséneklők előadásában hallgathatók. Kinek az ötlete volt ez, és miként sikerült megvalósítani?

Gryllus Dániel:

Az impulzust Cseh Tamás⁴² adta, aki felhívott, hogy szeretné lemezre énekelni Novák János⁴³ Ady-dalait, és úgy emlékszem, a megbeszélésre ő hozta el a Helikon Kiadó akkori tulajdonosát, Csák Jánost, aki kitalálta a Hangzó Helikon nevet is, és hogy az legyen a sorozat megnevezése, hogy verseskötet CD-melléklettel. Aztán betegsége miatt mégsem Tamás

⁴⁰ Bársony Mihály (1915–1989) dél-alföldi tekerős, klarinétos, citerás, hangszerkészítő.

⁴¹ Lajkó Félix (1974) hegedűművész és zeneszerző. Virtuóz módon kezeli a hegedűt, emellett kiválóan játszik zongorán és citerán is.

⁴² Cseh Tamás (1943–2009) énekes, gitáros, zeneszerző, korosztálya egyik legjelentősebb szerző-előadója.

⁴³ Novák János (1952) zeneszerző, rendező, a Kolibri Színház igazgatója.

összeállítása lett az első, hanem a miénk, amit Kányádi Sándor bácsi hetvenötödik születésnapjára adtunk ki. Majd sorra jött a többi feldolgozás. Alfabetikus sorrendben haladva többek között Ady Endre, Arany János, Csokonai Vitéz Mihály, Dsida Jenő, Faludy György, József Attila, Kiss Anna, Kosztolányi Dezső, Lázár Ervin, Márai Sándor, Nagy László, Petőfi Sándor, Pilinszky János, Radnóti Miklós és Weöres Sándor költeményei szólnak meg a verseskötetekhez mellékelt CD-ken. Olyan neves előadók tolmácsolásában – megint csak a teljesség igénye nélkül – mint Both Miklós, Cseh Tamás, Ferenczi György, Gerendás Péter, Hobo, Kátai Zoltán, Kobzos Kiss Tamás, a Misztrál együttes, Palya Bea, Sebestyén Márta, a Sebő együttes és a Szélkiáltó együttes. Meg persze a Kaláka. A sorozat végül huszonöt kiadványt ért meg, aztán, amikor Csák János eladta a Helikon Kiadót, az új tulajdonosokat nem érdekelte a projekt, örültek, hogy megszabadultak ezektől a felesleges dolgoktól, én meg megvettem a maradék készletet. Ez a széria mindenesetre azt tanúsítja, hogy a költészet és a versolvasás válságáról szóló hiedelmekkel ellentétben a versek iránti fogékonyság nem csökken. A költő, a zeneszerző és az előadó egymásra találása megnyitja az ember szívét és értelmét, felszítja természetes vonzódásunkat a vers, a ritmus és a zene iránt.

Jávorszky Béla Szilárd:

2019-ben – fennállásotok ötvenedik évfordulóján – másodszorra is megkaptátok a legmagasabb állami művészeti kitüntetést, a Kossuth-díjat. Lehet ezt még fokozni?

Gryllus Dániel:

Nyilván nem, de nem is ezért muzsikálunk. Másként nem tudunk egyszerűen létezni. Egy ideje már nem számolom, de az elmúlt fél évszázadban biztosan írtunk ezeröttszáz dalt, biztosan adtunk tízezer koncertet, több mint negyven országban jártunk, és – nem számolva a repülőutakat – túl vagyunk a kétmilliomodik kilométeren. Sokáig azért is tudtam ezt napra pontosan, mert én vezettem a zenekari buszt. Ma már persze sofőrrel megyünk. Rengeteg különleges helyszínen játszottunk, többek között kórházban, óvodában, gyári ebédlőben, kilátóban, templomban, börtönben, sétahajón, határállomáson, állatkertben, úszómedencében, hőerőműben, a Magyar Tudományos Akadémián és vidéki kocsmában egyaránt. Kiadóként a kétszázharmincötödik kiadványnál járok. A Kaláka 50-re jelent meg *Békabúcsúztató* címmel legújabb, mai dalainkat tartalmazó albumunk. Egy éven át tartott a jubileumi sorozat, melynek csúcspontját a 2019. november 30-án a Művészetek Palotájában adott ünnepi koncertünk jelentette. Az este első részében a Budapest Bár lépett fel sztárjaival, akik Kaláka-dalokat énekeltek – mi közben nagyokat vigyorogtunk, meg hízott a májunk az emeleti páholyban –, a második részben viszont mi muzsikáltunk.

2020 áprilisában lettem hetven éves, kitűztük a születésnap koncert dátumát, de őszre kellett halasztani. Nagy öröm, hogy október 28-án bepótolhatjuk az előadást. Az első részben a *Tíz példázat*, a legújabb bibliai lemezem dalai hangzanak majd el, a másodikban pedig lemezbemutatót tartunk. *A teljesség felé* kamarazenei változatát, amelyet Samu fiam hangszerelt és továbbgondolt még a hatvanadik születésnapomra ajándékként, és amely most végre megjelent. Húszan adjuk elő a barátainkkal.

Annyi mindenről beszélhetnénk még. A fesztiváljainkról – tavaly volt a negyvenedik Kaláka Fesztivál –, a diaszpóra-magyarság körében tartott koncertekről, távolkeleti élményeinkről, munkamódszerünkről, a költőkkel megélt kapcsolatainkról... De majd máskor.